

ELENA VÁROSSOVÁ

VÝZNAMNÉ DIELO FRANCÚZSKEJ OSVIETENSKEJ FILOZOFIE

V edícii Živé odkazy vyšly ako 11. sväzok vybrané state z diela veľkého francúzskeho filozofa-materialistu Denisa Diderota. Dielo tohto filozofa je významným prínosom nielen v dejinách francúzskej materialistickej filozofie, ale vo vývine materialistickej filozofie vôbec. Predstavuje totiž v nejednom smere kulminačný bod francúzskej osvietenskej filozofie XVIII. stor. O tejto filozofii vieme, že v predmarxovskom období dosiahla vrchol revolučnosti, vedeckej správnosti a že ju Marx a Engels označili za jeden zo zdrojov novej, vedeckej filozofie.

Denisovi Diderotovi patrí nesporne najväčší podiel na rozvoji a revolučnej orientácii francúzskej osvietenskej filozofie. V jeho veľkom a všestrannom talente, v jednoznačnosti a dôslednosti jeho názorov, vo vytrvalosti a neúnavnosti jeho práce, ako by sa stelesňovalo všetko najlepšie, čo vedela francúzska buržoázia vo svojom historickom boji vytvoriť. Z jeho životopisu sa dozvedáme, že cesta za hľadaním pravdy a práva nebola v tomto čase vo Francúzsku ľahká. Obdobie pred Veľkou revolúciou bolo obdobím hlbokých a vyhrtených hospodárskych kríz. Politické, spoločenské a morálne krízy boli iba ich dôsledkom. Mladá francúzska buržoázia bola priamo donútená nasadiť čo najväčšie ostrie proti týmto temným silám reakcie. Denis Diderot, ako jeden z tlmočníkov tejto novej triedy, pocítil na vlastnej koži nenávisť feudálnej vlády a cirkvi. (R. 1749 vyšla anonymne jeho kniha *Listy o slepých*. Hneď potom bol Diderot chytený políciou a odvečený ako nebezpečný človek do väzenia. A taká perzekúcia ho čakala po celý život.) To mu však neprekazilo, aby sa nepostavil na čelo kritiky tohto poriadku, vlády a náboženstva, aby nebojoval v prvých radoch za spravodlivejší život, ktorý mala Francúzsku priniesť Veľká revolúcia.

Aj pri všestrannosti Diderotovho talentu, ba práve na základe dokonalého poznania jeho prác z rôznych odborov zistíme, že Diderot bol predovšetkým a vo všetkom filozofom, materialistickým mysliteľom a vedcom, bojovníkom za novú ideologiu a spoločenský poriadok. V tomto úsilí bol azda najdôslednejším a najvytrvalejším zo všetkých francúzskych osvietencov. Najdôslednejším mohol byť nielen preto, že sa opieral o podivuhodne rozsiahle, takmer

encyklopedické znalosti, ale aj preto, že neutrnul na jednom bode svojho filozofického vývinu a vedel sa hlboko vnútorne vyrovnávať s vlastnými omylmi aj s omylmi svojej doby.

Vo *Vybraných spisoch* sa soznamujeme zhruba s tromi okruhmi problematiky: filozoficko-prírodovednej, spoločenskej a umeleckej. Je to len malá časť jeho diela, aj keď väčšinou ide o práce veľmi dôležité a známe.

Najplodnejšie roky Diderotovoho života zabrala mu práca na *Encyklopedii*, ktorá s prestávkami vychádzala od r. 1751 do r. 1780. Sám napísal do nej okolo tisíc článkov a ako hlavný redaktor a duša celého diela vtisol jej aj jednotný, prevažne materialistický charakter. V *Prospekte Encyklopedie* alebo racionálneho slovníka vied, umení a remesiel, ktorý je zaradený ako prvý článok vo *Vybraných spisoch*, shrnuje Diderot úlohy *Encyklopedie* a naznačuje jej poslanie. Úloha je široká a smelá: vytvoriť náučný slovník, ktorý by obsahol všetky odbory ľudského vedenia a činnosti, ktorý by podal „rodopisný strom všetkých vied a umení, ktorý by označil pôvod každej vetvy našich vedomostí a ich spojenie medzi sebou i so spoločným kmeňom“ (str. 39). Hneď ďalej však naznačuje, že *Encyklopedia* nebude iba univerzálnym zdrojom poznania, poučiek, ale že bude súčasne kritikou všetkého starého, že bude návodom na zmenu spoločenského poriadku, propagovaním nového, spravodlivého, „rozumného“ usporiadania spoločnosti a života v nej. Podľa jeho vlastných slov *Encyklopedia* nemá iba teoretické poslanie, ale je určená pre praktické úlohy: slúžiť duchovnému aj hmotnému blahobytu ľudstva. V *Prospekte* sa súčasne dotýka niektorých otázok metodologických, ktoré obsiahnejšie vysvetľuje v *Myšlienkach o výklade prírody*. Svojím charakterom je však *Prospekt* viac technicko-plánovacieho rázu a v názornej forme je pripojený na konci publikácie.

Myšlienky o výklade prírody nadväzujú svojim poslaním na *Prospekt*. Vznikly z potreby ujasniť si problematiku vedeckej metódy, ako aj otázok súvisiacich s poslaním vedy a filozofie. Vo svojich názoroch na metódu vedeckého bádania bol, ako sa to dá zistiť aj z plánu *Encyklopedie*, ovplyvnený Francisom Baconom. Avšak aj pri všetkom zdôrazňovaní empirie vidí Diderot, že shromažďovanie faktov bez myšlienkového spracovania, bez postihnútia vnútorných súvislostí a zákonitostí, bez ustavičnej predstavy živého celku nie je dostačujúcou prípravou k vedeckej metóde. Tak isto nedostačujúci je špekulatívny filozofický postup, ktorým sa vytvárajú pojmy odtrhnuté od života. Záujem pravdy vyžaduje, aby sa spojily dobré stránky empirizmu a racionalizmu. „Pravý spôsob filozofovania spojoval a bude spájať pozorovanie, skúsenosť a myslenie“. A táto požiadavka vzťahuje sa na každý druh vedeckého bádania.

Už v tejto práci dotýka sa Diderot otázok teórie poznania. Podľa neho však správne vyriešenie tejto otázky predpokladá vyriešenie inej, širšej a základnej otázky: existencie vonkajšieho sveta a jeho povahy. Na túto otázku odpovedá jednoznačne materialisticky. Svet existuje nezávisle od nášho poznania, pre svoj vznik a vývin nepotrebuje ani boha ani iných večných duchov a všetko, čo existuje, predstavuje iba rozličné formy hmoty. Základnou a imanentnou vlastnosťou hmoty je pohyb. Celý svet, všetky veci v ňom sú

v neustálom pohybe a zmene. Zrodiť sa, žiť a umrieť znamená iba zmeniť formy. V prírode niet nič pevného. Pokoj a stabilitnosť niektorých čiastok prírody vo vzťahu k iným sú relatívne. „V lodi zmietanej búrkou je všetko v pomernom klude“ (str. 109), vraví vo svojich *Filozofických princípoch hmoty a pohybu* a rozvádza tieto názory ďalej. Aj keď je jeho poňatie pohybu v podstate mechanické a neprekračuje celkove poňatie iných osvietenecov, myšlienka materiálnej jednoty sveta, objímajúcej kvalitatívnu rozmanitosť a vývinovú postupnosť anorganickej i organickej prírody, tvorí už akýsi obrys modernej materialistickej vývinovej teórie. „Vo vesmíre, v človeku a v živočíchovi existuje iba jedna substancia . . . Ak uznáte, že medzi živočíchom a vami je iba rozdiel v organizácii, prejavíte zdravý rozum a poctivosť v myslení“, hovorí v *Rozhovore medzi D'Alembertom a Diderotom*.

V tej istej práci rieši Diderot aj druhú základnú otázku filozofie, t. j. gnozeologický problém poznania. Keď dokázal, že hmota živá a neživá sú iba rôzne formy tej istej hmoty, že človek ako súčasť tohto hmotného celku líši sa od ostatných foriem iba špeciálnou organizáciou, prejavujúcou sa najmä v nervovom systéme, zdá sa mu evidentným materialistické riešenie aj tejto druhej otázky. Problém vedomia ako osobitnej substancie je podľa Diderota metafyzicko-teologický galimatyáš. „Človek je nástroj, vybavený citlivosťou a pamäťou. Naše smysly sú klávesy, na ktorých hrá okolitá príroda“ (str. 123). Človek, pretože je obdarený citlivosťou, vnímavosťou, má bezprostredne vedomie vzruchu, a pretože má pamäť, vie si ho aj uchovať. Smyslové dáta, ktoré nás informujú o okolitom svete, sú najzákladnejším obsahom vedomia. Myslenie a usudzovanie, ktoré je vyššou činnosťou, je v podstate srovnávaním, spracúvaním dojmov. Diderot sa pokúša o výklad fyziologie mozgového procesu, ktorý sa v ústrednej mozgovej tkáni odohráva, a dochádza k niektorým pozoruhodným názorom (porov. napr. str. 150). V tomto dialogu rozoberá ďalej aj celý rad iných fyziologických otázok, týkajúcich sa napr. vytvárania a vývinu živočíchov a ich životných funkcií. Filozofické uzávery, plynúce z týchto výkladov, vedú napospol k podopretiu materialistických téz a k hlbokému realistickému a optimistickému pohľadu na svet a človeka.

*

V ďalšej časti knihy prechádza Diderot k otázkam spoločenským. Typický osvieteným je jeho *Dodatok k Bougainvillovmu cestopisu*, v ktorom pranieňuje skazené, prehnité mravy francúzskej spoločnosti. Diderot, v čom sa ostatne shoduje so všetkými francúzskymi osvietencami, nepostihol skutočné zákonitosti spoločenského vývinu. Jeho názor na spoločnosť a jej vývinové stupne je nehistorický, statický. Preto sa aj on dostáva do rousseauovského konfliktu prírody a spoločnosti a rovnako ako Rousseau preceňuje autonómny princíp morálky, ktorý vraj vládne u primitívnych národov a je základom ich šťastného a zdravého života.

Zo zaujímavého a s jemným umeleckým smyslom podaného rozhovoru medzi Tahitianom Oru a kaplánom z Bougainvillovho mužstva sa dozvedáme, že Diderotove sympatie sú na strane pôvodného, prirodzeného stavu spoločnosti,

prirodzených zákonov, „kde vraj vládne múdrosť prírody a osobné šťastie človeka sa spája organicky s blahom verejným“.

Akokoľvek nám je blízka Diderotova kritika vtedajších spoločenských a cirkevných pomerov, predsa v nej vidíme skôr prejav príslušníka mladej revolučnej buržoázie, ako pokus o skutočne vedeckú analýzu spoločnosti, pôvodu jej zákonov a mravných noriem. Preto aj spomínaný dialóg pôsobí na čitateľa viac po stránke umeleckej ako po stránke obsahovej.

Hlbšie chápanie spoločenskej problematiky prejavuje Diderot v *Reči filozofa ku kráľovi*. Vidí jasne spojitosť, ktorá existuje medzi charakterom a vplyvom náboženstva a hospodárskou mocou cirkvi. Takto radí kráľovi: „Podniknite proti vládnúcej povere to, čo Konštantín podnikol proti pohanským kňazom. Ožobráčil pohanských kňazov a za krátky čas bolo vidieť vo veľkých pohanských chrámoch nanajvýš starenu a hlúpu veštkyňu, ako predpovedá budúcnosť najbiednejšej luze...“ Reč filozofa ku kráľovi je smelá a ukazuje Diderotov nekompromisný postoj k náboženstvu a jasný materialistický pohľad na filozofiu. Aj dnes by si ne jeden filozof, ktorý sa síce počíta do rodiny filozofov, ale svojimi idealistickými teóriami podporuje vládu tmárstva a reakcie, mal prečítať slová filozofa: „Vaše Veličenstvo, ak chcete kňazov, nechcete vôbec filozofov, a ak chcete filozofov, nemôžete vôbec chcieť kňazov; lebo jedni sú podľa svojho stavu priateľmi rozumu a šíriteľmi vedy a druhí nepriateľmi rozumu a podporovateľmi nevedomosti; a ak prví konajú dobro, druhí páchajú zlo...“

*

Aj v umeleckých názoroch prebojovávala mladá francúzska buržoázia nové, pokrokové názory. Bojovala nimi proti úpadkovému, neskoro feudálnemu umeniu, ktorému holdovala vtedajšia vyššia francúzska spoločnosť. Aj keď umelecké názory francúzskych osvietenecov neboli vcelku tak dôsledne prepracované ako ich názory filozofické, predsa sa zásadne opierali o materialistické princípy a pokrokové spoločenské snahy. V Diderotových umeleckých názoroch zreteľne badať tieto prvky.

V *Essayách o maliarstve* a v *Hereckom parodoxe* dotýka sa Diderot, okrem otázok špeciálnych, noetického problému umenia. Umenie má byť, podľa neho, zobrazením skutočnosti. Príroda, ktorá nevytvára nič nesprávneho a nepotrebného, môže umelcovi poskytnúť najrozličnejšie varianty krásna. Pravda, k umeleckému stvárneniu je treba prírodu a skutočnosť poznať, treba si vedieť scény z prírody a zo života vybrať: nie všetky veci a všetky aspekty vecí sú rovnako krásne a dôležité, ani nevyjadrujú rovnako dobre to typické, všeobecné, čo má umelec v konkrétnej figúre alebo scéne zobraziť. Taký je zákon umeleckého zobrazenia, keď nemá byť iba najobyčajnejším kopírovaním skutočnosti.

V rade menších článkov študuje Diderot niektoré parciálne otázky umenia, napr. názory na kresbu, na funkciu farby a svetla v maliarstve, otázky umeleckej kompozície atď. Vo všetkých vyznieva túžba po pravdivom, jednoduchosť realismom umení, lebo „pravdivosť, dobro, krása sú si veľmi blízke a umenie sa má napájať z týchto prameňov“ (str. 259).

Herecký paradox prináša Diderotove názory na dramatické umenie. Súvisia úzko s jeho názormi na umenie vôbec. Veľkí umelci každého druhu sú vytrvalými pozorovateľmi prírody, všetkého, čo sa deje okolo nich vo svete fyzickom i mravnom. Svoje obrazy skutočnosti vytvárajú vždy na základe pozorovania, rozpoznávania a hodnotenia. Aj dramatické umenie má čerpať zo života a má slúžiť životu. Ani jeden druh umenia nemá taký priamy vplyv na city človeka, na zvyšovanie jemnosti, vznešenosti charakteru, na cibenie mravov ako práve umenie dramatické, ak len pôsobí pravdivo. Pravdivosť tu rozvádza Diderot v dvojakom smysle: pravdivosť ako určitú shodu dramatického pojednania s živými, konkrétne-historickými typmi (vzorom sú mu postavy Molièrove a Shakespearove) a pravdivosť scénickú, týkajúcu sa už hereckého umenia. Pravdivosťou v tomto druhom smysle rozumie Diderot shodnosť pojednania, hovoru, tváre, hlasu, pohybu, gesta s ideálnym vzorom, ktorý si predstavuje básnik a ktorý má herec dosiahnuť, aby vzbudil v divákovi pocity, adekvátne básnikovým zámerom. V tomto spočíva vysoké majstrovstvo hereckého podania. Diderot v tomto dialogu rozvádza podmienky dokonalého hereckého výkonu. Vidí ho v rozumovom zvládnutí úlohy, v odsubjektivizovaní herca, v schopnosti zbaviť sa vlastnej citlivosti, v umení ostať chladným a vedieť vzbudiť emócie divákov. „Veľký herec nie je ani piano ani harfa ani klavír ani husle ani violoncello. Nemá zvuk, ktorý by mu bol vlastný, ale chopí sa zvuku a tónu, ktoré zodpovedajú jeho úlohe, vie si vypožičať všetky tóny. O talente takéhoto herca máme veľkú predstavu. Tento človek je vzácny, rovnako vzácny a azda ešte väčší ako básnik (str. 270).“

Aj tu, ako v celom svojom diele, bojuje Diderot proti falošnosti, pseudoemotívnosti, pseudomorálnosti vtedajších umeleckých a vedeckých prejavov, skazených vkusom vládnucej triedy a jej ideologic. Žiada oslobodenie a ozdravenie človeka, zavedenie nových, rozumových princípov, rešpektovanie skutočnosti a jej zákonov, ako to vyžadovaly záujmy jeho novej, buržoáznej triedy. A pretože Diderot je nielen veľký bojovník a veľký mysliteľský talent, ale aj veľký umelec, majster slova a prednesu, je jeho dielo jedným z najkrajších kvetov na strome francúzskeho osvietenstva.